

ET BIDRAG TIL DE MIDDELALDERLIGE PERGAMENTHAANDSKRIFTERS TILBLIVELSESPROCES

AF AXEL ANTHON BJØRNBO

Fig. 1. *D*, folio 183 recto.

Blaat *D*-Initial i 5×5 cm. stor purpurfarvet Ramme ved Sankt Hieronymus' Prolog til Daniels Bog. Guldgrund. Figur til højre Kappe sort; Figur til venstre Klædning purpurfarvet, Hovedbedækning hvid med sort Netmønster. Rammen mellem Figurerne, der viser det udspændte Skind, er brungul med sorte Huller, Knivskafet rødt.

Blandt det store kgl. Biblioteks middelalderlige Pergamenthaandskrifter findes en latinsk Bibel i tre store Foliobind (gl. kgl. Samling, Folio Nr. 4), som paa Grund af dens pragtfulde Udstyr og talrige Illustrationer tør anses for at være en af Bibliotekets største Kostbarheder. I sin Bog om »De illuminerede Haandskrifter i det store kgl. Bibliotek« har fhv. Overbibliotekar CHR. BRUUN gjort dette Haandskrift til Genstand for en ret indgaaende Behandling. Støttet paa en Notits, som findes bag i alle tre Bind, paaviser han, at de ere skrevne i Hamburg af én og samme Skriver ved Navn KAROLUS og blevne til paa Tilskyndelse af Hamburger-Domherren, senere Dekanen BERTOLD, der levede til lidt over Midten af det 13de Aarhundrede. Færdigt forelaa Haandskriftet i Aaret 1255. Da det *hamburgske Kapitel* i Aaret 1783 bortsolgte sit Bibliotek ved offentlig Auktion, købtes hele Bibelhaandskriftet for 61 Mark Courant — en Spotpris for en Kostbarhed, hvis Værdi i Kroner nu maa beregnes i Tusinder.

I Sommeren 1903 undersøgte den bekendte Kunsthistoriker Dr. HASELOFF fra Berlin en stor Mængde af Bibliotekets Miniaturhaandskrifter og tog en Del Fotografier af dem, hvormed jeg var ham behjælpelig. Under dette Arbejde blev vor Opmærksomhed henvendt paa, at Hamburgerbibelen foruden mange andre særdeles interessante billedlige Fremstillinger — som HASELOFF sikkert vil give nøjere Meddelelse om — indeholder en Del Miniaturer, der kunne tjene til at illustrere de middelalderlige Pergamenthaandskrifters Tilblivelsesproces. Denne lærerige Billedserie, som vel i særlig Grad tør paaregne Bogvenners Interesse, er det denne Artikels Formaal at sammenstille og forklare.

Allerede BRUUN har i sin Bog (Side 63 og 66) i al Korthed omtalt flere af disse bibliohistoriske Illustrationer; og vi kunne tilføje, at lignende billedlige Fremstillinger, om de end ikke ere synderlig almindelige, dog kunne paavises hist og her i andre saavel ældre som yngre, græske og latinske Haandskrifter; men det, der gør Billederne i Hamburgerbibelen særlig værdifulde, er deres Talrighed og sjældne Fuldstændighed; ordne vi dem paa rette Maade, gengive de os nemlig omtrent alle de vigtigste Led i Pergamenthaandskriftets Tilblivelse; derved komme de til

non amat dñm nr̄m ih̄m xp̄m.
 sic anathema maramatha. Gratia
 dñi nr̄i ih̄u xp̄i uobiscum. karitas
 mea cum omnibz uobis in xp̄o
 ih̄u. amen. Argunt̄ in eplam ad

Post actam ab corinthios. ii.
 eisdem corinthijs peniten-
 tiam. consolatoriam epistolam
 scribit eis ap̄ls a troade p̄ tyt̄.
 et collaudans eos hortatur ad
 meliora. contristatos quide eos.
 sed emendatos ostendens. Item

Apostolo cedente argunt̄.
 a corinthijs. cum audisset
 eos seductos a pseudo ap̄lis. dis-
 cordias quoq̄ habere. scripsit eis
 priorem epistolam. in qua for̄t̄
 illos redarguit qui dissensiones
 inter f̄s seminabant. et qui cum
 illis societate habebant. necnō
 et illum qui uxorem patris acce-
 perat. quem precepit expelli a
 consortio omnium. tradens illū
 sathane ad cruciandum. in qua
 etiam tradidit eis mysterium
 corporis et sanguinis dñi. et qm̄
 habent illud sumere. et quorū
 debent uiri et mulieres in ecclia
 stare. De resurrectione quoq̄ in-
 stituit illos. et de multis alijs
 rebz. Postquā cognouit eos peni-
 tentiam egisse de suis erroribz.
 illumq̄ a suo consortio exclusit
 se qui incestum patrauerat. ux-
 rem patris accipiens. scripsit a
 troade hanc eplam laudatoriā
 et consolatoriā. in qua dicit
 eos misericordiam inuenisse. et reuo-

cat illum miserrimum quē antea
 tradiderat sathane. concilians
 illum ecclie. hortaturq̄ p̄ficere
 eos ad meliora. Epla ad corinthi

os secta.
 Dulus ap̄ls
 xp̄i ih̄u. per
 uoluntate
 dei. et ty
 motheus
 frater ecclie

dei que est corinthi cum f̄s
 omnibz qui sunt in uniuersa
 achaia. gr̄a uobis et pax
 a deo patre nr̄o. et dño ih̄u
 xp̄o. Benedictus d̄s et pater
 dñi nr̄i ih̄u xp̄i. pater miseri-
 cordiaz. et deus totius con-
 solationis. qui consolatur
 nos in omni tribulatione
 nr̄a. ut possimus et ipsi con-
 solari eos. qui in omni pres-
 sura sunt. p̄ exhortationem
 qua exhortamur et ipsi a d̄o.
 quō sicut habundant passi-
 ones xp̄i in nobis. ita et p̄
 xp̄m habundat consolatio
 nr̄a. Sive autē tribulamur.
 p̄ uia exhortatione et salute. Sive
 consolamur. p̄ uia consolatione.
 siue exhortamur. p̄ uia exhortati-
 one et salute. quē opemur tole-
 rantiam eaydem passionū. qual-
 et patimur nos. ut spes nr̄a fir-
 ma sit p̄ uobis. scientes quō sicut
 socij passionum estis. sic eritis et
 consolationis. Non enim uolum̄
 ignorare uos f̄s de tribulatione

Fig. 3. III, folio 142 verso.

Side af Hamburgerbibelen med udeladt Liniering. Rødlilla P-Initial i broget Ramme (5,6 × 6,5 cm.) ved Sankt Paulus' andet Korinthierbrev. Guldgrund. Figur til venstre rød Under-, blaa Overklædning. Figur til højre blaa Under-, lilla Overklædning. Pergamentunderlag gult.

Fig. 2. A, fol. 195 r.

Blaat N-Initial i 5,1 × 4,2 cm, stor purpurfarvet Ramme ved Sankt Hieronymus' Prolog til de 12 smaa Profeter. Guldgrund. Figurens Kappe sort, Knivskæft sort, Lineal gulbrun, Pergamentunderlag zinnoberrødt. Paa Gulvet til højre violet Pult med hvid Skala.

at danne et smukt illustrerende Supplement til de skrevne Meddelelser om Middelalderens Bogvæsen, ja paa enkelte Punkter formoder jeg, at Billederne endog yde noget mere end de skrevne Kilder.

Det første Led i Pergamentets Tilvirkning bestod i, at den afflaede Hud blev lagt i et Kalkbad, hvorved Haarene og de blodige Kødrester bleve løsnede. Dette første Moment af Tilvirkningsprocessen finde vi ikke i vor Illustrationsserie. Aarsagen til denne Mangel maa vel søges dels i Vanskeligheden ved at fremstille denne Del af Tilberedningen, dels i, at den i det 13de Aarhundrede ikke mere tilkom Skriverne eller Klosterbrødrene, men var et borgerligt Erhverv, hvis Udøver i Tyskland kaldtes »Buchfeller« eller »Pergamentarius«.

Hvis Klostrene ikke havde deres eget Pergamentværksted, sendte de deres Huder ind til Tilberedning i den nærmeste By, medens Enkeltmand, der havde Brug for Skrivemateriale, gik hen hos en Pergamentmager og købte det.

Disse Forhold forklare det første af de her optagne Billeder, der netop fremstiller en Munk¹⁾, der er ved at købe Pergament hos en »Buchfeller«, en Pergamentmager, hvis Stand som Lægmand paa Billedet kendetegnes ved Dragten og den kyseagtige Hovedbeklædning. Billedet er iøvrig meget fornøjeligt. Munkens Fingre og Øjne have lige været travlt beskæftigede med at prøve, om Pergamen-

¹⁾ Denne Munk skal forestille den hellige HIERONYMUS; thi det er altid ved hans Indledning og Forord til Bibelens Skrifter, at Munkeskikkelsen forekommer i Initialerne.

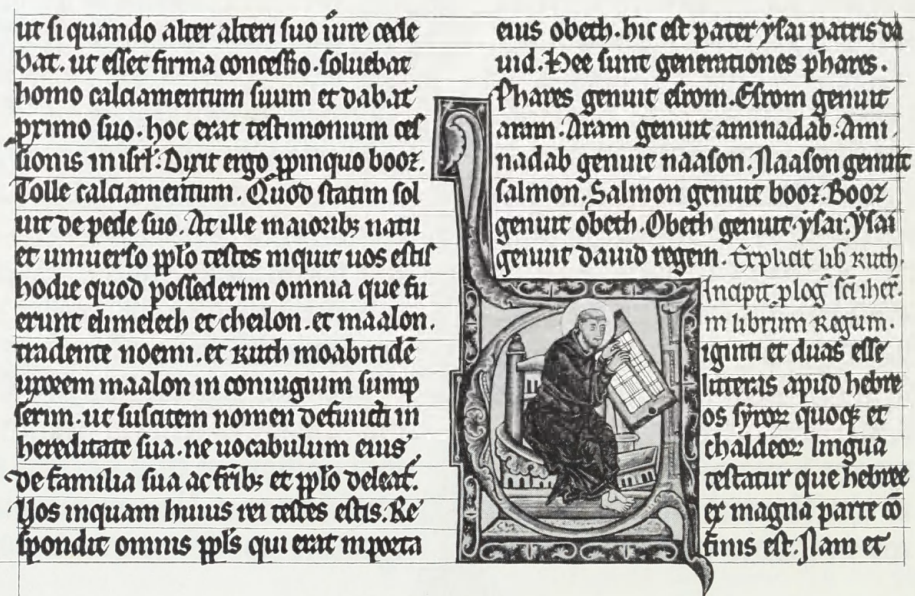

Fig. 5. H, folio 137 v.

Underste Del af Bladet med Liniering. Lyserødt U-Initial i 7,6 × 6,5 cm, ultramarinblaa Ramme ved Sankt Hieronymus' Prolog til Kongernes Bog. Guldgrund. Figurens Kappe sort, Lineal skidengul, Pergamentunderlag grønt.

tet, som de to Handlende holde imellem sig, er godt eller muligvis af den saakaldet »flydende« Slags, paa hvilket Blækket flød ud, og hvorover der netop i det 13de Aarhundrede hørtes saa mange Klager. Efter denne Prøvelse ere Munkens Fingre nu komne til Ro, og hans Øjne have rettet sig paa Pergamentmageren med det mistænksomt prøvende Blik, hvormed Køberen spørger Sælgeren lige saa meget om Varens Bonitet som om Prisen. Pergamentmageren er lutter Ærbødighed og holder under Armen et sammenrullet Skind rede til at tilbyde Munken, hvis det første Stykke ikke skulde behage eller Munken skulde have Brug for et Stykke til.

Samtidig oplyser Billedet om det andet Led i Pergamentets Tilvirkning. Naar Huden havde henligget nogle Dage — i Reglen tre — i Kalkbadet, blev den taget op og udspændt i en Ramme for at tørres i Solen og dernæst blive skrabet ren og befriet for de i Badet løsnede Haar og Kødrester. Paa Billedet se vi nu just bagved de Handlende en saadan i Ramme udspændt, endnu delvis uafskrabet Hud; og ind imellem Rammen og Huden har Pergamentmageren stukket Skrabekniven. Rammen er brun, d. v. s. den er af Træ, rektangulær og forsynet med en hel Del Huller til at føre Spændetraadene igennem. At man i det 13de Aarhundrede ogsaa har brugt cirkulære Rammer, ser man af, at CONRADUS DE MURE i sit Digt *de natura animalium* simpelthen betegner en saadan Ramme ved »circulus«¹⁾. Den halvmaanedannede, hakkeagtige Skrabekniv med Haandgreb paa den konkave Side hed »novacula« eller »rasoria«. Den kendes ogsaa fra et Billede af en skrivende Evangelist i et græsk Haandskrift fra det 11te Aarhundrede²⁾, blot hører Kniven her til Skriverens eget Udstyr, fordi man dengang endnu tilvirkede sit Pergament i selve Klostrene.

Naar Skriveren eller Munken havde udvalgt og købt sit Pergament, som Billedet viser, i hele Huder, hvor blot de takkede Rande vare skaarne bort, var hans første Arbejde

at snitte de store Huder ud i lige store Ark af passende Størrelse. Denne Udskaeringsproces — Kvadrering kaldes den hos CONRADUS DE MURE — finde vi en Gengivelse af paa det næste Billede i Rækken — vort Nr. 2. Munken har her bredt hele Pergamentet ud paa sin Skrivepult og er i Færd med at udskaere det første Ark deraf. Med den venstre Haand holder han en Lineal — af Træ, som Billedets gule Farve viser — trykket ned mod Pergamentet, og med højre Haand fører han en langskaftet, buet Kniv langs med dens Kant. Denne Knivs Blad er af samme Façon som de Radérknive, vi finde paa de følgende Billeder, med Æg til den ene, Spids til den modsatte Side. Dog er Kniven her tilsyneladende større og Skaftet længere og tyndere end paa de følgende Billeder. Det stærke Tryk, der maa udøves, for at Kniven skal skære godt igennem, og Fingrenes Stilling — Tommelfingeren under, de fire andre samlede over Knivskaftet — er helt godt gengivet.

Den Tilvirkning, Pergamentet havde undergaaet hos Pergamentmageren, var

¹⁾ Jvfr. Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter. 3. Aufl. Leipzig 1896, pag. 209. ²⁾ Jvfr. Wattenbach, pag. 211.

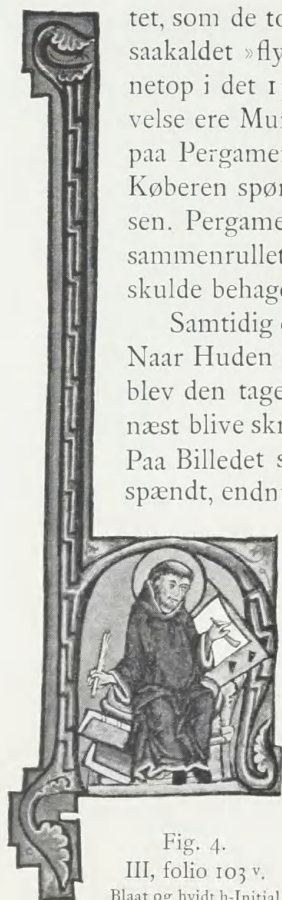

Fig. 4.

III, folio 103 v.

Blaat og hvidt-h-Initial i 4,1 × 3,7 cm. stor purpurfarvet Ramme ved Sankt Hieronymus' Prolog til Johannes' Evangelium, Guldgrund, Figurers Kappe sort. Pergamentunderlag grønt. Paa Gulvet en rød og en grøn Bog.

Fig. 6.

III, folio 165 r.

Broget (blaat, grønt, lyserødt m. m.) P-Initial i 5,6 × 6,3 cm. stor broget Ramme ved Brevet til Titus. Guldgrund. Figurens Underklædning (ses paa Underarmene) rød, Overklædning blaa med Guldsnøre paa Overarmen. Silkegevandt i lyslilla vekslende Farvespil. Pergamentunderlag lyseblaat med hvid Skala.

i Reglen ingenlunde fyldestgørende; før det var tjenligt til Beskrivning, maatte det gennemgaa en endog ret grundig Behandling. Først og fremmest maatte det glittes med Pimpsten. Efter hvad vi vide, tilfaldt dette Arbejde i Reglen ikke Skønskriveren selv, men en eller anden Medhjælper, i Klostrene en af de Brødre, der selv skrev daarligt, eller en Lægbroder. Dette stemmer ganske med den Fremstilling af Glitningsprocessen, som ses paa vort tredje Billede.

Det Sted i Bibelen, hvor dette Miniatur er anbragt, viser, at det forestiller Apostlen PAULUS just i det Øjeblik, hvor han har adresseret det andet Korinthierbrev. Han sidder med Pennen i den ene, Radérkniven i den anden Haand og det lige adresserede Brev i Skødet. Adressen paa Brevet er, saa vidt jeg kan se: *Ad corin[thos] didicit paulus*. Ved Siden af PAULUS sidder en Discipel, og Korinthierbrevets Indledning viser, at denne Discipel er TIMOTHEUS. Han sidder og glittrer et paa et gult Bræt udbredt Pergamentark med Pimpsten, men lytter samtidig interesseret til Apostlens Ord, og er, saa vidt man kan se, helt optagen af en opbyggelig Samtale med denne. Hele Fremstillingen er et nydeligt lille Klosterinteriør, passet ind i den Situation, hvori Maleren har tænkt sig PAULUS og TIMOTHEUS under deres Samliv i de ældste Menigheders Tid.

Efter Glitningen med Pimpsten fulgte en Indgnidning med Kridt, hvis Formaal var at styrke og end yderligere at glatte Pergamentets Overflade. Denne Indkridtning, der jo iøvrig af Koloreringshensyn var ret vanskelig at fremstille, mangler i vor Billedserie. Et andet Led i Tilberedningen, som i visse Tilfælde var nødvendigt, nemlig Sammensyningen eller Sammenklæbningen af Revner og mindre Huller samt Indflækningen af Pergamentlapper i de større, oplyse Billederne i Hamburgerbibelen heller intet om.

Hvad der iøvrig manglede, var kun Fjernelse af Smuds ved Hjælp af en Kniv og Udjævning af enkelte ru Steder med et Jerninstrument, der kaldtes en »plana«. Paa vore Billeder findes ikke noget saadant særligt »Planeringsinstrument«; maaske er her da atter et Hul i Fremstillingsrækken, men maaske har den Kniv, de Skrivende paa de følgende Billeder have i Haanden, foruden til Radering og Fjernelse af Smudspletter, ogsaa været anvendelig til Udglatning af de ru Steder, saa at den har været tilstrækkelig til baade at jævne Vejen for Pennen og rette de Fejl, den begik.

Paa det fjerde Billede se vi Munken, der har sat sig til Rette for at skrive. Et tomt Pergamentark har han lagt foran sig paa Pulten; ved Siden af Stolen har han anbragt to Bøger, han skulde bruge ved Arbejdet; han har rustet sig med Fjerpennen i den ene, Kniven i den anden Haand; og i Pulten er der nedstukket to

Fig. 7.

III, folio 161r.

Blaat og hvidt P-Initial i $6 \times 5,6$ cm. stor purpurfarvet Ramme ved Brevet til Timotheus. Gulgrund. Figurens Underklædning purpurfarvet, Overklædning blaa, Pergamentunderlag gult med brune Striber.

Blækhorn — Horn taget i bogstavelig Betydning. Begge disse Blækhorn ere paa Billedet antydede ved to sorte Klatter, Hornets Farve. Meningen med de to Blækhorn var den, at det ene skulde indeholde sort, det andet rødt Blæk. Der er i Hamburgerbibelen endnu 4 Miniaturer, der næsten ganske svare til vort fjerde Billede, og som vi derfor her kunne forbigaa. Om alle disse gælder det, saa længe Talen er om det 13de Aarhundrede, at det Pergament, der ligger

paa Skrivepulten, ikke kan siges at være færdigt til Renskrift eller Skønskrift. Dertil fordredes nemlig, at Pergamentet skulde være linieret.

Denne Liniering gik for sig paa følgende Maade. Ude i højre og venstre Rand indprikkedes der smaa Huller, som man ved Hjælp af en Passer sørgede for overalt fik samme Afstand fra hinanden. Ved Hjælp af disse Huller, en Lineal og en Pren eller Blystift afstregedes saa først Retten, derpaa eventuelt Vrangen af Folioarket, altsaa en Dobbeltside ad Gangen. Denne Affiniering foretager Munken paa vort femte Billede. Vi se, at paa hver Side bleve tilhøjre og tilvenstre, foroven og forneden to Linier trukne helt ud til Randen, hvorved der dannedes en bestemt afgrænset Skriftflade. Hvorledes denne blev overholdt, vise Omgivelserne af Billede 5; men som man ser, er i Hamburgerbibelen kun én Linie ført helt ud til Randen, og Skriften staar desuden i to Kolonner.

Paa Billederne 6 og 7 se vi Apostlen PAULUS i Færd med paa saadanne aflinierede Ark at skrive Brevene, som Anbringelsen i Bibelen viser, henholdsvis til TITUS og TIMOTHEUS. Paa 6 er han ligesom Munken paa Billede 4 først ved at skulle til at skrive, paa 7 derimod har han allerede beskrevet den første halve Side. Paa 6 er det opover Pulten ragende Blækhorn særlig tydeligt, og dets Tegning viser, at den hvide indeni med sort udfyldte Cirkel paa Billede 5 maa være et Blækhorn set i fuld Forkortning lige ovenfra. Billede 7 udmærker sig ved, at den Skrivende mangler Kniven i den ene Haand; dette er aabenbart udenfor Reglen; thi paa 3 andre af Hamburgerbiblens Miniaturer, der med uvæsentlige Ændringer svare til 6 og 7, hører Kniven med til Skrivers Udstyr. Kun paa et enkelt Billede, hvor den skrivende Apostel fremstilles liggende, mangler den atter.

Paa Billede 7 findes der i det øverste højre Hjørne af Skrivepulten udenfor Blækhornet en Række sorte Prikker. Skønt saadanne Prikker mangle paa alle de andre Billeder, ere de naturligvis ikke komne der ved en Tilfældighed. Der maa være en Mening med dem; de skulde forestille en eller anden Indretning ved Skrivepulten. De vare mig ganske gaadefulde, til Hr. Biblioteksassistent CARL S. PETERSEN fremkom med den Gætning, at det jo kunde være en fast Skala, der paa

Fig. 8. III, folio 208r.

Underste Del af blaet og hvidt (delvis broget) A-Initial i 3,8 x 4,1 cm. stor rød Ramme ved Apokalypsen. Guldgrund. Figurens Klædning blaa, Hovedbedækning hvid, Pergamentunderlag grønt, hvorpaa er afsat forskellige Farver. Brogede Farver i Rammen (Kassen) forneden til venstre.

en eller anden Maade benyttedes ved Pergamentets Afstregning. Af de skrevne Meddelelser om Pergamentets Liniering har jeg ganske vist ingen Oplysninger kunnet fremdrage til Støtte for denne Hypotese, men alligevel forekommer den mig ret plausibel. Det er jo nemlig indlysende, at en saadan fast Skala i høj Grad vilde lette Arbejdet, hvad enten Pergamentet nu blev lagt langs Skalaen, saa at man prikkede Hullerne ind lige ved Randen, eller det blev lagt langs Pultens Rand hen over Skalaen, saa at man prikkede gennem Pergamentet ned i Hullerne. At Forklaringen virkelig er den rigtige, slutter jeg af, at der paa den blaa Pult paa Billede 6 med hvid Farve er malet en Skala med tydelige Delingsstreger og Hjørne for oven til at lægge Arket ind i. En lignende fast paa Pulten malet Skala findes paa endnu to af Hamburgerbibelens Miniaturer, som ikke ere medtagne her.

Først naar Teksten var skrevet færdig med sort Blæk, bleve Overskrifter, Titler og Kapitelangivelser føjede til med Rødt, saafremt Haandskriftet da hørte til dem, der bleve behandlede efter alle Kunstens Regler. Yderst ude i Randen bleve derfor samtidig med Tekstafskrivningen Titler og Kapitelnumre noterede med sort Blæk. I vor Hamburgerbibel ser man ogsaa Rester af disse Notitser helt uden for Linieringspunkterne; den yderste Del af dem er skaaret væk ved Indbindingen, og egentlig burde de være skrevne saa yderligt, at de vare faldne helt bort.

Var det Meningen, at Haandskriftet skulde udsmykkes med Initialer med billedlige Fremstillinger i, saa blev ved Tekstafskrivningen Plads ladet aaben, og under Siden eller ude i Randen blev det med fin, let udviskelig Blyantskrift angivet, hvad Illustrationerne skulde forestille. I Hamburgerbibelen kan man ogsaa flere Steder spore saadanne næsten helt udviskede og nu som oftest ganske ulæselige Ordre til Illustratoren.

Denne Omstændighed bringer mig til at tvivle om, hvorvidt BRUUN har Ret, naar han antager, at det er Skrивeren KAROLUS, der selv har illustreret Hamburgerbibelen. En Støtte for min Tvivl vilde jeg gerne finde i det ottende af de her optagne Billeder. Det forestiller en Person, der er i Færd med at male et Mandshoved paa et Pergamentark. Dette Billede er det sidste af samtlige Miniaturer i Hamburgerbibelen. Det staar ved Begyndelsen af Apokalypsen, men er ikke Hovedinitialiet, idet det er malet i det nederste Ornament af dette, helt nede under Siden. Det forekommer mig derfor naturligt at opfatte det som Illustratorens Signatur, hans Underskrift under sit fuldførte Arbejde, altsaa som et Pendant til den skrevne Subskription, hvormed Skrивeren KAROLUS slutter hvert af de tre Bind¹⁾. Absolut sikker vilde denne Antagelse være, hvis Billedet forestillede Maleren malende sig selv, men saaledes tør det næppe opfattes. Enhver, der betragter det, vil straks se, at der ingen Lighed er mellem den Malendes Træk og det afmalede Mandshovede; ja, det er endog rimeligt, at BRUUN har Ret, naar han opfatter den malende Person som en Kvinde. Kysen, der dækker Hovedet, og Haaret, der stikker frem i

¹⁾ Jvfr. Bruun, pag. 61.